

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Сумський державний університет

Навчально-науковий інститут права

Кафедра історії

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри історії

_____ Сергій ДЕГТЯРЬОВ

_____ 2023 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавр

зі спеціальності 032 «Історія та археологія»,

освітньо-наукової програми «Історія»

на тему: «Російський військовий колабораціонізм у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.»

Здобувачки групи ІС-91 Мурашко Катерини Олександрівни

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Катерина МУРАШКО

Керівник доцент кафедри історії, кандидат історичних наук,

доцент Анатолій ГОНЧАРЕНКО _____

Індивідуальне завдання на кваліфікаційну роботу

здобувача вищої освіти першого освітнього (бакалаврського) рівня

спеціальності 032 «Історія та археологія» ОП «Історія»

Мурашко Катерина Олександрівна

1. Тема роботи «Російський військовий колабораціонізм у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.», затверджена наказом №0638-VI від 07.06.2023 р.

2. Мета кваліфікаційної роботи – дослідити еволюцію російського військового колабораціонізму у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

3. Об'єкт дослідження – СРСР у 20–40-х рр. ХХ ст.

4. Предмет дослідження – російський військовий колабораціонізм як одне з наймасовіших явищ серед народів СРСР у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

5. Орієнтовний план кваліфікаційної роботи

Розділ 1. Джерельна база та історіографія проблеми (2 березня 2023 р.).

Розділ 2. Колабораціонізм: загальні дані, міфологізація руху та правова сторона (3 квітня 2023 р.).

Розділ 3. Російські військові колабораційні формування під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр. (2 травня 2023 р.).

6. Дата видачі завдання «2» лютого 2023 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ А.В. Гончаренко

Завдання до виконання одержав _____ К.О. Мурашко

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота викладена на 53 сторінках. Вона містить три розділи, 83 позиції у списку використаних джерел та 4 додатки.

Друга світова війна 1939–1945 рр. стала важким випробуванням для європейських держав та народів. Проте у жодній з країн, яка зазнала нападу з боку Німеччини, не знайшлося такої значної кількості людей, які добровільно або внаслідок примусу у складі військових формувань німецької армії, приймали участь у війні на боці нацистської Німеччини. Поява сотень тисяч колаборантів у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. – безпрецедентне явище в історії Європи. У контексті цього актуальним є дослідження порушеної проблематики, оскільки в українській історичній науці відсутні праці, присвячені вивченню російського військового колабораціонізму у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Об'єктом дослідження є СРСР у 20–40-х рр. ХХ ст.

Предметом дослідження є російський військовий колабораціонізм як одне з наймасовіших явищ серед народів СРСР у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Мета роботи – дослідити еволюцію російського військового колабораціонізму у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Методи дослідження – використовувалися основні принципи наукового пізнання (історизму, всебічності, системності, цілісності). Зазначені принципи реалізовувалися застосуванням методів узагальнення, поєднання історичного та логічного аналізу, традиційних методів емпіричних досліджень: аналізу змісту документів (контент-аналіз), проблемно-хронологічного, структурно-порівняльного й системно-аналітичного методів тощо.

Відповідно до поставлених мети та завдань дослідження зроблено висновки та отримано результати:

1) опрацьовано джерельну базу та історіографію проблеми;

2) висвітлено еволюцію трактування терміну «колабораціонізм» у другій половині XX – на початку XXI ст.;

3) проаналізовано російський військовий колабораціонізм під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр.;

4) охарактеризовано найбільші російські військові колабораційні формування в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Ключові слова: колабораціонізм, російські військові формування, німецько-радянська війна 1941–1945 рр., РВА, козаки.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, ТЕРМІНІВ.....	6
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	11
РОЗДІЛ 2. КОЛАБОРАЦІОНІЗМ: ЗАГАЛЬНІ ДАНІ, МІФОЛОГІЗАЦІЯ РУХУ ТА ПРАВОВА СТОРОНА.....	26
2.1. Статистичні дані.....	26
2.2. Міфологізація руху.....	28
2.3. Правова сторона	29
РОЗДІЛ 3. РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКОВІ КОЛАБОРАЦІЙНІ ФОРМУВАННЯ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РР.....	32
3.1. Дивізія СС «Варяг».....	32
3.2. «Російський корпус».....	33
3.3. РВА генерала А. Власова.....	33
3.4. РННА.....	36
3.5. Козацькі військові формування.....	37
ВИСНОВКИ.....	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	45
ДОДАТКИ.....	52

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

Абревіатура	Значення
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
РФ	Російська Федерація
КВНР	Комітет визволення народів Росії
РВА	Російська визвольна армія
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
ВС УРСР	Наркомат внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки

УШПР	Український штаб партизанського руху
РЗВС	Російський загально-військовий союз
РННА	Російська національна народна армія
ВПС	Військово-повітряні сили
СС	SS, Schutzstaffel («букв. Загони охорони»)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Друга світова війна 1939–1945 рр. стала важким випробуванням для європейських держав та народів. Проте у жодній з країн, яка зазнала нападу з боку Німеччини, не знайшлося такої значної кількості людей, які добровільно або внаслідок примусу у складі військових формувань німецької армії, приймали участь у війні на боці нацистської Німеччини. Поява сотень тисяч колаборантів у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. – безпрецедентне явище в історії Європи. І хоча роль російських колабораційних військових формувань у бойових діях була незначна, проте як допоміжні формування ці частини повністю виправдовували своє призначення. Беручи активну участь у боротьбі з партизанами та підпільниками, каральних операціях, замінюючи в тилкових підрозділах німецьких солдат, вони були серйозною допомогою вермахту. Чисельність цих формувань, що становила 10–15% від загальної кількості німецьких збройних сил, свідчить про значну роль, яку російські військові колабораційні структури відігравали у планах Третього Рейху.

Більшість зарубіжних дослідників розглядають співробітництво громадян СРСР з нацистською Німеччиною як спротив сталінському режиму, а їх самих як ідейних борців проти більшовизму. В радянську добу колаборанти були представлені як зрадники-одинаки. У сучасній Росії наголошують, переважно, на фактах колаборації українців, латишів, литовців, естонців тощо. При цьому недостатньо уваги приділяється розгляду причин масової участі росіян у різних колабораційних формуваннях.

У контексті цього актуальним є дослідження проблеми російського військового колабораціонізму у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Крім того, актуальність та наукова значущість роботи визначаються відсутністю досліджень, пов'язаних із розглядом порушеної нами проблематики, в українській історичній науці. Ця тематика є одним із найменш

вивчених питань у вітчизняній історіографії та потребує подальших досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах науково-дослідної теми кафедри історії Сумського державного університету «Суспільно-політичне життя та повсякдення на українських землях» (№ 0120U105071).

Об'єкт дослідження – СРСР у 20–40-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – російський військовий колабораціонізм як одне з наймасовіших явищ серед народів СРСР у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Мета роботи – дослідити еволюцію російського військового колабораціонізму у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Досягнення даної мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- 1) опрацювати джерельну базу та історіографію проблеми;
- 2) висвітлити еволюцію трактування терміну «колабораціонізм» у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.;
- 3) проаналізувати російський військовий колабораціонізм під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр.;
- 4) охарактеризувати найбільші російські військові колабораційні формування в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

22 червня 1941 р. – початок німецько-радянської війни, що призвело до серії катастрофічних поразок радянських військ у перші місяці війни та втрати значної території СРСР, що позначило собою *нижню хронологічну межу* дослідження.

8 травня 1945 р. – завершення німецько-радянської війни, що детермінує арешти та судове переслідування колаборантів, а також екстрадицію багатьох учасників військових формувань, які перебували закордоном, що позначає собою *верхню хронологічну межу* роботи.

Просторові межі дослідження. Географічно робота охоплює європейську частину СРСР, яка перебувала під окупацією, а також європейські країни, на території яких формувалися або воювали російські військові колабораційні формування – Німеччину, Польщу, Румунію, Югославію, Чехію, Угорщину, Італію тощо.

Методи дослідження. Під час написання роботи використовувалися основні принципи наукового пізнання – історизму, багатофакторності, системності, цілісності. Зазначені принципи реалізовувалися застосуванням методів узагальнення, поєднання історичного та логічного аналізу, традиційних методів емпіричних досліджень: аналізу змісту документів (контент-аналіз), проблемно-хронологічного, структурно-порівняльного й системно-аналітичного методів тощо.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі залучення й аналізу широкого кола джерел і літератури, здійснено спробу неупередженого дослідження російського військового колабораціонізму під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Апробація матеріалів роботи та їх оприлюднення в наукових виданнях здійснювалися шляхом оприлюднення її основних положень на міжнародних та всеукраїнських конференціях: III Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Сумські історико-краєзнавчі студії» (1 грудня 2022 р., м. Суми), Всеукраїнській науковій конференції «США: політика, суспільство, культура – 2023» (26 січня 2023 р., м. Київ), Третьому всеукраїнському науково-методичному семінарі «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти» (23 березня 2023 р., м. Житомир), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів» (18-19 травня 2023 р., м. Суми), X Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи» (28 квітня 2023 р., м. Суми).

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали, результати та висновки можуть бути використані в узагальнюючих працях з історії колабораціонізму, військової історії, а також історії Росії та Німеччини. Матеріали дослідження можуть знайти застосування у викладанні у закладах вищої освіти окремих дисциплін у системі підготовки фахівців з історії.

Структура роботи визначається сутністю проблеми, що вивчається, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (84 найменування) і додатків. Загальний обсяг роботи – 53 сторінки, список використаних джерел та літератури – 7 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Джерельна база дослідження містить первісну базу – нормативно-правові документи (акти, маніфести, закони, доповіді засідань тощо), спогади учасників тих подій, а також актуалізовану, тобто пропагандистські листівки, тези, статті, нариси тощо.

Не менш важливим видом є потенційна джерельна база – кінохроніки, фотодокументи, документальні фільми та інтерв'ю з учасниками подій.

Усі використані ресурси умовно можна поділити на три групи:

1. Основна група складається з публіцистичних матеріалів, переважно, мемуарів та публікацій у журналах учасників тих подій. Вони з різним ступенем об'єктивності фіксують настрої суспільства та зміни в ньому.

2. Друга група теж несе важливу інформацію – це нормативно-правові документи. До цієї групи відносяться матеріали засідань, з'їздів (наприклад, Маніфест КВНР).

3. Сучасний досить суб'єктивний вид джерел – різні документальні фільми, ролики, інтерв'ю з очевидцями. Проте до даної групи ресурсів треба відноситись скептично, оскільки не все озвучене є правдивою і не спотвореною інформацією.

Мемуари.

Один із лідерів «білого руху», військовий діяч та емігрант А. Денікін у своїх мемуарах «Світові події та російське питання» та «Листи» аналізує політику різних країн, а також емігрантських організацій, спрямовану як проти СРСР, так і проти Росії в цілому [14; 49].

Будучи прихильником відразу і антикомуністичної позиції, і оборонницької лінії емігрантів, А. Денікін відстоював двояку формулу – щоб СРСР впав, і щоб Російська імперія не потерпіла крах через зовнішні впливи. Щоправда, далі він не наводить фактів і порад як це робити. Така позиція сидіння на двох стільцях була непридатною для практичного застосування, що

не давало йому брати участь у подіях, оскільки участь у іноземній інтервенції він відкидав.

К. Кроміаді, учасник армії РВА та РННА, у праці «За землю, за волю...», яка вийшла у Сан-Франциско в 1980 р., розкриває питання діяльності російського антикомуністичного визвольного руху, описує формування і роботу РВА та РННА, оскільки сам воював у їх рядах. Праця містить детальний опис певних організаційних питань, пов'язаних із цими формуваннями, а також висвітлює взаємовідносини між генералом А. Власовим та його помічниками [36].

Колишній куратор генерала А. Власова В. Штрик-Штрикфельдт у мемуарах «Проти Гітлера та Сталіна» висвітлює активну діяльність А. Власова не тільки як очільника РВА, але і як учасника російського визвольного руху загалом [71].

Б. Прянішніков у мемуарах «Новопоколенці» описує емігрантське покоління громадянської війни в Росії та власівський рух 1940-х років. Широко розкриті питання утворення та діяльності Національно-трудового союзу (теж колабораціоністського формування) – подані маніфести, резолюції, програмні документи та показана ідеологія. У частині III висвітлена діяльність КВНР та сам Празький маніфест – основний документ організації [56].

А. Казанцев у книзі «Третя сила. Історія однієї спроби» описує трагічну спробу створення російських антикомуністичних збройних сил на території Німеччини. Автор, як активний учасник подій, демонструє читачеві боротьбу, що велась не проти більшовиків, а проти німців – за право воювати з більшовиками. У праці подана суб'єктивна оцінка всього, що відбувалось – подій, особистостей, фактів [26].

Нормативно-правові документи.

Книга А. Гогуна, І. Дерейка та А. Кентія «Рідня. Поліція та партизани, 1941–1944. На прикладі України» містить цілу низку важливих документів, які пов'язані із темою колабораціонізму і на прикладі України автори показують той факт, що масштаби співпраці із ворогом тут набагато менші, аніж у Росії.

Так, у документі № 328 «Телеграма заступника наркома ВС УРСР С. Савченка начальнику 4-го управління НКВС СРСР П. Судоплатову про тотальну мобілізацію чоловічого населення України у Збройні сили Німеччини» за лютий 1943 р. мова іде про райони формування козачих частин, які воюватимуть на боці А. Гітлера, а також подана важлива інформація про мобілізацію здорового чоловічого населення, частина якого потрапить на фронт, а частина забезпечуватиме порядок в тилу [12, с. 528].

Документ № 319 «Із аналітичної записки УШПР про використання колабораціоністів у боротьбі проти партизан» від приблизно 21 вересня 1942 р. містить інформацію про боротьбу проти радянських партизан із використанням колабораціоністських військових формувань, а також в уривку записки вказані цілі і задачі німецького командування, список планованих військових формувань, що складались би із українців та ін. національностей тощо [12, с. 492].

Також, як виправдання колабораціонізму, є факти переходу колабораціоністів на сторону партизан для боротьби проти окупантів. Доказом цього є ряд документів – агіток та закликів переходити на бік партизан. Документ № 213 «Листівка партизан до колабораціоністів із закликом долучитись до боротьби з окупантами» від 5 березня 1943 р. У ній мова іде про заклики та агітацію покинути брудну службу у окупанта та відмити п'ятна на репутації, вступивши до партизанських загонів [12, с. 365].

Документ № 212 від Центрального Комітету Комуністичної партії більшовиків України «Листівка ЦК КП(б) У до всіх колабораціоністів з закликом шкодити німцям і вступати в партизанські загони» містить чіткі інструкції та плани дій, а також заклики відмити свою репутацію та попросити вибачення за помилки, чесно служити на благо Радянського Союзу [12, с. 365].

Документ № 211 «Листівка українських партизан до поліцейських і козаків із закликом переходити до партизан» аргументує чому варто переходити на бік партизан – щоб зберегти життя. Подані також чіткі плани дій, статистика і факти-застереження із цифрами вбитих бунтівників проти переходу до

партизан. Зустрічається поширена фраза-кліше «Батьківщина дає вам шанс повернутись до чесного життя» або «Батьківщина вибачить вам, якщо ви самі до неї прийдете» [12, с. 362].

Маніфест КВНР.

Для діяльності будь-якого органу важливо мати певну нормативно-правову базу – маніфести, акти засідань, тощо. Вони регулюють права, обов'язки сторін, містять важливу інформацію про діяльність та програмові документи утворень. Вагоме місце у джерельній базі та історії колабораціонізму посідає Маніфест КВНР, виданий у Празі 14 жовтня 1944 р. Аналізуючи даний документ, бачимо характеристику радянського тоталітарного режиму: «Нема більшого злочину, ніж розорювати, як це робить Сталін, країни і подавляти народи, які намагаються зберегти землю своїх пращурів і власною працею створити на ній щастя. Нема більшого злочину, ніж пригноблення іншого народу та нав'язування йому своєї волі» [40].

Також члени організації вважали, що сили розрухи і рабства заради удаваного миру і спокою прикривались привабливими агітаційними листівками і пропагандистськими закликами; заради захисту свободи завойовували чуже; що замість збагачувати нищили пам'ятки культури, архітектури та історії. Із цього у КВНР постало дискусійне питання – за що і за які цінності віддавати життя?

Не менш важливим моментом маніфесту є звинувачення більшовиків у розпаді імперії, цінностей, порядків, у знищенні свободи слова, свободи переконань, думок, особистості та багатьох інших складових суспільної рівноваги та демократії [40].

Комітет визволення народів Росії також окреслив свої цілі та орієнтири, наголошуючи на тому, що вітає всі радикально налаштовані та опозиційні сили, спрямовані на боротьбу із Й. Сталіним і готовий прийняти допомогу з боку Німеччини у особі А. Гітлера, взявши на себе відповідальність за долі народів Росії [40].

Преса.

Журнал «Вартовий» – щомісячник, що виступав органом зв'язку російських емігрантів закордоном, основне видання Російського національного об'єднання. У боротьбі за спільну справу «Вартовий» ще до початку війни передбачив для Російського загальновійськового союзу (РЗС) два шляхи боротьби – перший полягав в тому, що якщо боротьба буде вестись безпосередньо під прапором Росії, РЗВС буде приймати участь у цьому в складі збройних формувань; і другий – якщо боротьба буде проти більшовиків, але не за єдність, то треба постаратись, щоб вкластись у цю справу і пробудити російські сили.

Редактор журналу В. Орехов у грудні 1939 р. писав, що «...політична еміграція немає жодного права втручатися в теперішній європейський конфлікт доки одна з сторін не оголосить про те, що однією з цілей війни є боротьба з більшовиками, які узурпували російську владу» [46, с. 2].

«Новий журнал» – це щоквартальний журнал, створений на базі «Сучасних записок». У першій редакційній статті провідним лейтмотивом журналу було гасло «Росія-свобода-еміграція». У першому номері надрукували свої статті редактор видання Цетлін, Керенський, Мілюков та інші емігранти.

О. Керенський у своїй статті закликає «...поставити хрест над вчорашнім днем і об'єднати свої сили... тоталітарна більшовицька диктатура вже у минулому...» [27, с. 2-6], а П. Мілюков, що залишився у Франції, приєднався до гасла «Ви не за Сталіна? – Значить ви за Гітлера!» [41, с. 2].

Відеоматеріали, документальні фільми.

Відеоматеріали та документальні фільми – не завжди правдиве джерело інформації, наполовину створене із художніх домислів, і його не варто брати за основу досліджень.

Доктор історичних наук О. Будницький в інтерв'ю розкриває причини переходу радянських військовополонених на бік ворога, суть поняття військово-політичний колабораціонізм і дає відповідь на запитання «Чому саме селяни масово переходили на бік німців?» [52]

У навчальному відео «Чому росіяни воювали за Гітлера» показані основні мотиви для співпраці з ворогом у різних груп – від білих офіцерів-емігрантів до селян, описано основні емігрантські організації, також висвітлено причини, що спонукали до колаборації – репресії, колективізація, утиски і тоталітарний режим [25].

Доктор історичних наук І. Єрмолов у інтерв'ю каналу «Телебачення майбутнього» наводить факти, про які не прийнято було говорити у Радянському Союзі – колабораціонізм, його причини, а також про життя населення на окупованих територіях [63].

Радянська історіографія.

Період після Другої світової війни і до кінця 1960-х рр. характеризується тотальним мовчанням про факти колабораціонізму, його старались не згадувати в наукових працях та літературі. Виключення становила постать генерала А. Власова.

Огляд документів вищого нацистського командування, загальна характеристика окупаційного режиму стали нормативною базою для досліджень фашистської політики на Сході. Вперше це висвітлено у виданому в 1965 р. збірнику «Німецько-фашистський окупаційний режим 1941–1944 рр.». У змісті подано важливі звіти та повідомлення радянських істориків на міжнародній конференції з історії Руху опору в Карлових Варах (Чехія). Опубліковані матеріали знімали вуаль з політики пограбувань, експлуатації і терору, проте події, пов'язані із співпрацею місцевих із окупантами на території РСФРР, отримали недостатньо уваги або взагалі не були висвітлені [21].

Велика увага до проблематики окупаційного режиму приділена у шеститомній роботі «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу», випущеній за підтримки вчених з Інституту марксизму-ленінізму. Книги містять великий пласт документальних матеріалів, які зберігалися в центральних партійних і державних, відомчих і місцевих архівах СРСР/РФ, а також матеріали архівів багатьох країн Центральної та Східної Європи та зарубіжну науково-історичну літературу [24].

За часів «застою» тема масштабної співпраці з ворогом стала об'єктом ідеологічних дискусій чи конфліктів, але багато чого все ще залишалось таємним. Тим не менш, дослідники цього періоду поступово починали публікувати праці, що мали за основу матеріали Нюрнберзького трибуналу. Провідними темами були злочини СС та політика окупаційної влади на теренах СРСР.

До 40-ї річниці завершення німецько-радянської війни Інститутом воєнної історії було підготовлено і видано енциклопедію «Велика Вітчизняна війна». Стаття «Окупація і окупаційний режим» дає характеристику основних рис і особливостей окупаційного режиму, опис структури влади нацистів та їх політики [8].

Про факти та плани економічної співпраці у своїх працях писали також М. Загорулько та А. Юденкова. Не лишилось поза увагою питання добровільної співпраці цивільного населення, але вважалось, що на таке могли піти тільки «недобиті вороги радянської влади», «буржуазні націоналісти» тощо. Наголошувалось на тому, що формування «добровольчих військових формувань» йшло виключно насильно [20].

Етап «перебудови» ознаменував остаточне зняття вуалі з питання колаборації. З'явилися публікації про військові формування, утворені із поневоленого населення СРСР та емігрантів.

Російські дослідники наприкінці ХХ – у першій чверті ХХІ ст. продовжують лінію радянських вчених у своїх працях, оскільки сучасна пропагандистська машина Росії зумовила достатньо жорстку і цензуровану політику та обмеженість історичних досліджень.

Одним із перших, хто активно почав процес дослідження співпраці радянських громадян із окупантами, був М. Семиряга. Саме він сформулював визначення терміну «колабораціонізм», узагальнюючи все як військовий злочин. Розглянувши випадки контактів цивільних із німцями, автор запропонував подвійне трактування терміну:

1) це свідомо зрада, яка несла шкоду СРСР і заважала боротьбі із загарбниками;

2) співпраця і вимушена взаємодія як шанс на виживання.

Також дослідник вважав, що не всі контакти із ворогом кваліфікуються як зрада, адже за таких умов всі мирні мешканці, що знаходились під окупацією були б зрадниками [60].

Такі лавірування у трактуванні спричинили ряд дискусій і привели до введення в науковий обіг більш складної характеристики мотивів колабораціонізму. Так, С. Кудряшов говорить, що прихильники радянської моделі розуміння терміну досить скептично ставляться до того, як пояснюють дане визначення зарубіжні історики. Вони вважають, що співпрацюючи з ворогом, радянське населення в такий спосіб боролось проти комуністичного режиму [37, с. 24-32].

М. Кирсанов та С. Дроб'язко відійшли від нав'язаних радянських кліше і розглядали колабораціонізм як «спосіб виживання під п'ятою окупантів», тим самим частково стаючи на бік колаборантів. Автори одні із небагатьох, хто звернув увагу на не менш важливі психологічні мотиви – страх перед жорстокістю окупантів, прагнення врятувати власні родини і вижити в нелегких умовах поневолення. Все це спричинялось тиском німецької пропаганди та окупаційного режиму, а в таких умовах досить легко втратити моральні та політичні орієнтири [28].

Дослідник П. Полян акцентує увагу на тому, що головними інструментами залучення місцевих до співпраці були обман та погрози. Натомість для військовополонених таким інструментом були нестерпні умови, у яких їх тримали, оскільки командування червоної армії відмовилось співпрацювати з Червоним Хрестом та підписувати Женевську Конвенцію, яка стосувалась правил поводження із військовополоненими [69]. Це дало привід нацистам відноситись до полонених на власний розсуд і не виконувати Конвенцію щодо радянських військовополонених [50].

Історик О. Макаров також акцентував увагу на правових моментах. Він пише, що полон трактувався радянською Фемідою як злочин, так як в СРСР набув чинності Наказ Ставки Верховного Головного Командування Червоної Армії від 16.08.1941 р. №270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон та залишення ворогові зброї» [54]. Виходячи з цього документа, радянське керівництво прирівнювало всіх полонених до зрадників – це і підштовхнуло багатьох до вимушеної співпраці щоб зберегти життя [38, с. 185-191].

Деякі історики, глибше досліджуючи тему, почали пропонувати більш детальну типологізацію і класифікацію. Вчений В. Малиновський запропонував класифікувати колабораціонізм за мотивами взаємодії з нацистами. Такий крок виокремлював т.зв. «свідомий» колабораціонізм, тобто неприйняття будь-яких дій радянської влади і усвідомлене бажання співпрацювати із окупантами, і «вимушений» – співробітництво із нацистами, породжене зовнішніми обставинами [39, с. 164-166.].

Вчені Ю. Арутюнян та В. Анісімов у своїх дослідженнях піднімали важливу і популярну тему – оstarбайтерство. Саме тому аналіз матеріального та побутового становища місцевого населення, аграрної та економічної політики німців викликають велику цікавість у читачів та дослідників [2; 10].

Історик Є. Кринько наголошує, що до цієї типологізації не варто відносити «псевдоколабораціонізм» – виконання тих чи інших завдань і функцій в тилу ворога учасниками народного опору і партизанами [35, с. 153-164].

Б. Ковальов розширив класифікацію до військового, економічного, адміністративного, ідеологічного, інтелектуального, духовного, національного, дитячого та статевого колабораціонізму [30]. Разом з цим вчений багато уваги приділяв вивченню архівних та друківаних матеріалів. У своїй праці «Колабораціонізм в Росії 1941–1945 рр.» він розкриває маловивчені аспекти російського колабораціонізму в роки Другої світової війни [29].

До архівних джерел звертався Б. Соколов. У дослідженні «Окупація. Правда і міфи» він розповів про труднощі окупаційного режиму і не оминув увагою вороже ставлення до військовополонених, колаборантів, а також Локотську республіку та А. Власова [62].

О. Пронін у статті «Власівці, неповерненці і козацтво у еміграції: історіографія та джерела», описує хід досліджень, основні періоди та напрями досліджень, праці, які найповніше висвітлюють тематику. Дослідник також не оминув увагою причини масової еміграції власівців, козаків та інших колаборантів, розкриває їх психологію та наміри боротьби, а ще називає основні організації, утворені емігрантами задля боротьби із більшовизмом [55].

Д. Жуков та І. Ковтуном у ґрунтовній праці «Поліцаї. Історія долі. Злочини» розкривають історію формування таких колабораціоністських загонів, основні віхи діяльності – участь у військових операціях проти партизан, підпільників, а також аналізує кінець таких народних формувань [18].

Зарубіжна історіографія.

Колабораціонізм – це традиційно царина таких істориків, як В. Броккдорфф, А. Даллін [73] та інші. Останнім часом інтерес до теми виявляють політичні психологи.

Італійський історик Дж. Боффа у своїй масштабній праці «Історія Радянського Союзу» викладає всю історію СРСР. У книзі 2, розділ 7 автор безпосередньо торкається теми співпраці з ворогом, розкриває плани нацистів стосовно місцевого населення [6].

Німецький дослідник Й. Хоффман у дослідженні «Історія власівської армії» показує зародження «визвольного» руху, також приділено увагу політичним основам і діяльності КВНР [66]. Також вчений у праці «Власов проти Сталіна» висвітлює досить суперечливі сторінки історії Росії – участь сотень тисяч російських громадян та військовополонених у війні 1941–1945 рр. на боці нацистської Німеччини [65].

Г. Хасс у своїй роботі «Німецька окупаційна політика у Ленінградській області 1941–1944 років» наводить уривки багатьох нормативно-правових

документів (зводи командування, плани операцій, звіти засідань тощо), також аналізує заходи, проведені окупаційними військами на території області, в тому числі і колабораціонізм місцевого населення [64].

Н. Мюллер розглядає у своїй монографії методи насильного встановлення фашистської влади на окупованих територіях і агітацію місцевого населення до співпраці з ворогом [45].

К. Штрайт у ґрунтовній праці «Вони нам не товариші» детально розкриває тему колабораціонізму, аналізує причини і передумови виникнення цього явища, а також зачіпає тему смертності полонених радянських військових. Дослідження також містить чимало нормативно-правових актів та статистики, що допомагає повністю оцінювати всю картину того, що відбувалось [69].

Ще один німецький дослідник С. Штеєнберг у праці «Генерал Власов» описує життєвий шлях А. Власова. Спираючись на архівні матеріали, колишній офіцер вермахту розповідає про удачу та талант генерала, про його успішні військові операції, полон та вимушений перехід на сторону ворога. Акцентується увага і на створенні РВА, яка на боці німецької армії воювала проти диктатури Й. Сталіна [70].

Англійський учений Т. Міліган своїй монографії розкриває моменти німецької окупаційної політики, прагнення та цілі економічної реформи, яка тягнула за собою експлуатацію – економічний колабораціонізм [79].

Його колега, М. Дінс у своїй праці, використовуючи потужні описи очевидців з міст і сіл Білорусі та України, розкриває місцевих поліцейських як практичних колабораціоністів з нацистами [74].

Американський дослідник Г. Фішер у своєму дослідженні висвітлює матеріали про власівський рух. Вони були відкриттям для британських читачів, а інформативний аналіз природи та масштабів місцевої радянської опозиції Сталіну свідчить про організований спротив, пасивне невдоволення та активне відступництво, яке кидає виклик багатьом домінуючим концепціям, на яких базувалась політика Сполучених Штатів [75].

Дослідник Д. Літлджон у своїй праці наводить інформацію про збройні формування європейських держав, в тому числі і Росії, які перебували на службі у Третього Рейху [77].

Тему російських військових, які воювали на боці німецької армії та дивізій СС піднімав науковець М. Рольф, який у своєму дослідженні описує службу російських військових колаборантів у дивізіях СС [78].

А. Муньйоз у своїх працях торкається проблематики колаборації росіян. Так, у одній з робіт автор, використовуючи художні елементи і наближаючи твір до військового роману, демонструє історії маловивчених підрозділів Waffen-SS. Включено тюркські, угорські, сербські, чеські та російські формування, а також фотографії, діаграми, карти та розповіді з перших вуст із щоденників і тих, хто вижив [80].

В роботі «Східні легіони Гітлера» він продовжив хронологічну історію російських добровольчих підрозділів, які служили в німецькій армії. Ця історія повністю підтримується в тексті з картами та таблицями, які полегшують читачеві розуміння цього руху, який свого часу охоплював близько одного мільйона російських добровольців [81; 82].

В ще одній своїй праці А. Муньйоз висвітлює повну та детальну історію єдиного російського колабораціоністського підрозділу, сформованого німецьким СД [83].

Т. Шульц у своєму дослідженні описує формування айзанцкоманд нацистів із населення окупованих територій Росії [84].

Х. Краушнік у своїй роботі демонструє історію масових вбивств, здійснених айнзатцгрупами на окупованих нацистами територіях Східної Європи в 1939– 1942 рр., зокрема і за участю росіян [76].

Українська історіографія.

Дослідження колабораціонізму донедавна не практикувалося в Україні в радянську добу, оскільки ця тема протягом тривалого часу була фактично забороненим сюжетом історіографії. Одним із перших учених, який порушив замовчування цієї теми, був О. Потильчак. Розглядаючи та вивчаючи тему,

історик запропонував аналізувати її з точки зору конкретної історичної ситуації та причин, що її породили. Також він наголошував на тому, що колабораціонізм є умовним поняттям, а його головна ознака – будь-яке співробітництво із ворогом. Таке твердження викликано перш за все розмитими межами між різними проявами колабораціонізму. Щоб полегшити дослідження запропонував терміни «вимушений» та «добровільний» колабораціонізм [53].

Я. Грицак розширив типологію колабораціонізму – вимушений, добровільний та ідеологічний. Він зазначає, що колаборація – це не завжди солідарність з ідеологією фашизму, оскільки для того, щоб вижити самим і врятувати родини, які перебували в тяжких окупаційних умовах вибирати особливо не було часу, а співпраця збільшувала шанси на виживання [13].

О. Лисенко та І. Муковський більш обережні у трактуванні терміну. Вони зазначають, що коли взяти за основу буквальний сенс слова «колабораціонізм», то він характеризуватиме всіх, хто безпосередньо чи опосередковано сприяв успіхам Третього Рейху [44].

О. Романько збагатив типологію колабораціонізму, додавши політичний, адміністративний, військовий, економічний, культурний і побутовий. Дослідник вважає, що радянський колабораціонізм і його масштаби пов'язані з подіями громадянської війни в Росії, а передумови – особливості та складнощі суспільно-політичного розвитку СРСР у міжвоєнний період [58].

Найвідомішим дослідником колабораціонізму в Україні є В. Шайкан. Вона зазначає, що це складне, неоднозначне соціально-психологічне та етичне явище-феномен, що виникає унаслідок взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (населення окупованих держав з окупантами), тобто співпраці з ворогом в умовах окупаційного (гітлерівського режиму). Також дослідниця наголошує, що колаборація виникає не як прояв «продажності» чи нацистської ідеології, а більше як несприйняття більшовицької ідеології і слугувала засобом самозбереження і була результатом пристосування населення до життя в екстремальних умовах війни [67].

І. Дерейко вважає, що військовий колабораціонізм завжди виникає з політичного. У подальших працях автор пояснює колабораціонізм як добровільну співпрацю окремих груп чи суспільних станів населення із ворогом. Він озвучує такі види колаборації: побутова, адміністративна, економічна, військова, політична, військово-політична. Серед тверджень дослідника слід виділити те, що на тимчасово окупованих територіях СРСР були поширеними саме побутовий та військовий колабораціонізм, адже німці всіяко придушували політичні рухи, в т.ч. і пронацистські [15, с. 528; 16].

Т. Бородіна зазначає, що основою для співпраці із ворогом були: ворожість до радянської влади, спричинена репресіями, розкуркуленням, чистками і тд, а також певні меркантильні інтереси. За наявними даними до колаборантів найчастіше належали інтелігенти, репресовані та їх родичі і низькі прошарки суспільства – пияки, кримінальні елементи, безробітні і полонені [5].

В. Дзьобак додає поняття державного колабораціонізму, тобто існування маріонеткового уряду чи квазі-державного утворення, яке визнане країнами-союзниками Німеччини і декількома нейтральними країнами, з якими німецька влада підписала договір про співпрацю [17, с. 252-276].

Т. Вронська висвітлює юридичні моменти колабораціонізму. Аналізуючи законодавчі акти Радянського Союзу, вона ділить колаборантів на декілька груп: перша – це ті, хто свідомо перейшов на бік ворога щоб помститись за вкрадене майно, депортовані сім'ї і певним чином реалізувати свої політичні погляди; друга – низькі верстви населення, переважно кримінальні елементи, яким байдуже кому служити, щоб отримувати копійчину; ще одна, не менш важлива група, – ті, хто за складних фінансових та економічних проблем (відсутність житла, голод, бідність) пішли проти своєї совісті на співпрацю із окупантами. Також були і такі, хто співпрацював з окупантами, виконуючи завдання НКВС, СМЕРШУ та інших розвідувальних і контррозвідувальних органів[9].

А. Гогун, І. Дерейко та А. Кентій у праці «Рідня. Поліція та партизани, 1941–1944. На прикладі України» аналізують діяльність червоних партизан,

характеризують роботу радянських спецслужб, а також нацистських збройних формувань на території Рейхскомісаріату «Україна». У розділі «Місцеві формування німецької армії і поліції в Рейхскомісаріаті Україна, 1941–1944» автори висвітлюють структуру керівництва збройних формувань, адміністративний поділ Рейхскомісаріату, а також аналізують основні загони, які брали участь у військових діях проти українців. Вагомий плюс цієї книги – перелік матеріалів та документів для того, щоб дослідити тему повністю [12].

Підбиваючи загальний підсумок огляду джерел та історіографії проблеми, слід зазначити, що хоча окремі аспекти російського військового колабораціонізму у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. уже досить добре вивчені, проте, комплексне дослідження, яке враховувало б процеси формування російських колабораційних утворень, питання їх чисельності, протиріччя між різними формуваннями, а також бачення їх лідерів умов співпраці з нацистською Німеччиною та майбутньої небільшовицької Росії, знаходяться тільки в початковому стані.

РОЗДІЛ 2.

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ: ЗАГАЛЬНІ ДАНІ, МІФОЛОГІЗАЦІЯ РУХУ ТА ПРАВОВА СТОРОНА

2.1. Статистичні дані стосовно колаборантів

Цілковита тиша панувала серед фактів того, що близько 75% колаборантів та найманців вермахту були саме «радянськими». Загальна кількість тих, хто пропонував свою співпрацю, становила приблизно півтора мільйони осіб, які служили у 800 армійських батальйонах та інших військових і цивільних структурах.

Крім кількості колаборантів, німецькі архіви містять непідроблені цифри мобілізованих до окупаційної армії – РРФСР – 800 тис., Україна – 250 тис., Білорусь – 47 тис., Латвія – 88 тис., Естонія – 69 тис., Литва – 20 тис. військовослужбовців. Серед мобілізованих були і козаки – 70 тис., представники народів Закавказзя, Північного Кавказу та Середньої Азії – 345 тис. осіб.

Статистика говорить, що вижило 2,4 млн військовополонених – з них 950 тисяч вступило до різних антирадянських збройних формувань ворога, зокрема до:

- 3) добровільних помічників (хіві);
- 4) служби порядку (оді);
- 5) допоміжних частин на фронті (шуму)
- 6) поліцейських та оборонних загонів (гема).

Залишені своїми командирами та однополчанами, деморалізовані солдати або дезертирували, або здавались бійцям вермахту. У жовтні 1941 р. 1-й заступник начальника управління спеціальних відділів НКВС С. Мільштейн доповідав міністру НКВС Л. Берії: «...з початку війни по 10 жовтня 1941 р. спеціальними відділами НКВС і заградзагонів затримано 657 тисяч осіб». Дані

за 1942 р. говорять, що у складі груп армій «Центр» у різних формуваннях проходило службу 905 офіцерів, 2742 сержанта, 24949 рядових.

Згідно з даними 1943 р. ми бачимо, що у вермахті служило близько 400 тис. хіві та 80 тис. у східних угрупованнях. Окрім цього, приблизно 183 тис. осіб працювали на Київській та Мінській залізниці, тим самим забезпечуючи постачання та пересування гітлерівських частин та вантажів. Слід також додати те, що від 250 до 500 тис. військовополонених, які не повернулись до СРСР, велику кількість зрадників та донощиків, які видавали комісарів, політруків тощо нацистам. На червень 1944 р. кількість «хіві» зросла у два рази – до 800 тисяч осіб.

Переломним моментом у військовому колабораціонізмі стала Сталінградська битва. У міру збільшення втрат мобілізація набула ще більших масштабів. У тилу німці почали забирати все чоловіче населення разом з літніми людьми і підлітками, яке не могло з певних причин бути залученим до примусових робіт у Німеччині [11; 22].

Найбільше з'єднання, де служило чимало росіян – Російський охоронний корпус – близько 17090 осіб, з них 5000 – громадяни СРСР. До 45 тисяч осіб служило у сформованих наприкінці війни 600-тій, 650-тій та 700-тій піхотних дивізіях.

У відповідь на запит радянської контрольної комісії про точну кількість росіян на боці вермахту містяться факти про 53 тис. військовослужбовців (дані на середину травня 1945 р.). Разом з тим, у записці стверджується, що у люфтваффе служило близько 60 тисяч росіян, на флоті – 15 тисяч росіян, у різних польових військах 600 тис. допоміжних добровольців – гіві (хіві).

Основна частина росіян була зарахована до 85-ти Східних батальйонів, 360-ти Східних сотень і 100-та східних підрозділів меншої кількості.

Чимало росіян (як мінімум 20 тис.) служило у 39-ти будівельно-робочих батальйонах радянських військовополонених № 101-113, 117-119, 122-131, 133, 135-139, 141-143, 145-147, 151. Приблизну кількість росіян у вермахті

підраховано ще восени 1944 р., без визначення їх співвідношення у формуваннях різної чисельності і різного підпорядкування.

5 вересня 1944 р., зокрема, в офіційній записці відомства А. Розенберга констатовано, що фактом є те, що до німецьких збройних сил зараховано близько 300000 росіян зі зброєю в руках. Більшу частину цих військових, з огляду на нарукавну пов'язку, називають військовослужбовцями Російської визвольної армії (РВА).

Друга велика група у складі збройних сил Німеччини – ті росіяни, котрих трактували як представників окремого козацького народу і які служили не тільки в козацьких формуваннях, а й як «допоміжні добровольці-козаки» в німецьких підрозділах.

Під час німецько-радянської війни на боці Німеччини воювали або виконували допоміжну службу щонайменше 80 тис. осіб, яких офіційно називали козаками, що становило приблизно 2% від майже 4 млн. жителів тих областей Росії, які вважали себе козаками [4].

2.2. Міфологізація руху

Багато років російська пропагандистська машина замовчувала факти колабораціонізму росіян під час війни 1941–1945 рр., акцентуючи увагу більше на українцях, ОУН-УПА і маніпулюванні термінами «бандерівець», «фашист». Без сумніву, така надмірна увага до колабораціонізму інших народів викликана тим, щоб прикрити справжні цифри співпраці серед самих росіян.

Також ще однією причиною приховання фактів співпраці є те, що Й. Сталін завжди звеличував і надавав домінантності російському народу, тому слова про колаборацію з ворогом дискримінували б його. Достатньо згадати відомий тост Й. Сталіна «За російський народ!», промовлений ним невдовзі після закінчення війни в Європі, в травні 1945 р.: «Я піднімаю тост за здоров'я російського народу не тільки тому, що він – керівний народ... Я п'ю за здоров'я

російського народу тому, що він є найбільш визначною нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу» [43].

Символіка колаборантів.

Також багато питань у науковців викликає трактування символіки, що використовувались колаборантами. У цьому контексті слід звернути увагу на використання саме російськими колабораціоністами у якості своїх символів «триколову», який сьогодні є державним прапором Російської Федерації (до речі, у сучасній Росії чинний закон, який забороняє використання нацистської символіки, а також символіки національних формувань, що перебували на службі у нацистів) та «георгіївської стрічки», яку сьогодні Росія використовує як символ перемоги над нацизмом.

Історичні факти свідчать, що для радянських військових «георгіївська стрічка» не була символом перемоги у Другій світовій війні і не використовувалась у нагородах та відзнаках для військовослужбовців радянської армії, оскільки до неї кріпився Орден Св. Георгія – офіційна нагорода Російської імперії, яка в більшовицькій ідеології позиціонувалась винятково як ворог. Водночас у 1941–1945 рр. «георгіївськими кавалерами» ставали «козачі» генерали, які воювали на боці Третього Рейху, зокрема: начальник головного управління козачих військ Головного управління СС П. Краснов, начальник козачого резерву Головного управління військ СС А. Шкуро, командир запасної бригади козачого резерву Головного управління СС А. Туркула та інші [43].

2.3. Правова сторона питання

У тогочасному європейському законодавстві не було такого злочину як «колабораціонізм». Згідно з статтею 5 Женевської конвенції 1929 р. про захист цивільного населення особи, які підозрюються у ворожій діяльності, яка

загрожує безпеці держави або залучені до такої діяльності чи є «шпигунами і диверсантами» захисту не отримують [72].

Кримінальна відповідальність за співпрацю з ворогом у Радянському Союзі базувалась на довоєнному законодавстві. Основним злочином, включаючи і колабораціонізм, була державна зрада – стаття 58 Кримінального кодексу СРСР [34]. Вона містила в собі шпигунство, саботаж, контрреволюційну діяльність, тощо. Під цю статтю могли потрапити як цивільні, так і військові й їх родини, як члени сімей зрадників Вітчизни, у т.ч. і колаборантів.

Покарання за подібні злочини в СРСР призначалось досить суперечливо. По-перше, зрада Вітчизни і просто співучасть у військових злочинах були взаємозамінними поняттями, оскільки кара за зраду стояла вище чим військові злочини. Засуджені за участь у масових вбивствах чи інших злочинах отримували покарання на вибір – смертну кару або 25 років виправних робіт. Так само і карали осіб, залучених до примусової роботи чи відбудови зруйнованої інфраструктури [51].

Радянські переслідування «колаборантів» були вибірковими порівняно з реальними масштабами співпраці членів партії та державних службовців, фактично всієї державної системи, на окупованих Німеччиною територіях, зокрема в УРСР.

У вересні 1955 р. у СРСР була оголошена амністія засудженим за «колабораціонізм», окрім засуджених за воєнні злочини. Однак військові трибунали продовжували розглядати справи про «колабораціонізм» у різний час у 1960-х та 1980-х рр., часто повторно розглядаючи справи щодо тих самих осіб. Деякі особи були виправдані більш ранніми судами, але засуджені пізніше. Імовірно, це була відповідь на активні судові справи щодо колишніх німецьких посадовців на заході, яких виявляли та притягували до відповідальності, наприклад, у США та Західній Німеччині [31, с. 13; 48].

Отже, можна з упевненістю говорити, що протягом десятиліть після німецько-радянської війни 1941–1945 рр. тоталітарна пропагандистська машина

СРСР замовчувала реальну картину, подавала населенню спотворену підмінену інформацію, що тягне за собою суб'єктивну оцінку тих подій, неправдиве подання фактажу та відтворення подій та явищ.

Підміна понять і ототожнення термінів «фашист» і «бандерівець» була частиною прикриття росіян і створення образу «народу-переможця». Насправді ж, найбільше випадків колабораціонізму вчені на основі архівних даних, мемуарів та різних досліджень фіксують саме серед росіян. Щоб співпрацювати з ворогом, і водночас зберегти російську ідентичність, колаборанти використовували символіку Російської імперії – імперській прапор, георгіївські стрічки, тощо.

Якщо брати юридичну площину, то тут все однозначно – співпрацював з нацистами, отже зрадник, пособник фашистського режиму, а значить і родина – зрадники. В Європі ж, наприклад, за нормами міжнародного права і Женевською конвенцією 1929 р. про поводження із цивільними особами люди, що співпрацювали із ворогом захисту не отримували. Покарання за подібні злочини в СРСР призначалось досить суперечливо, оскільки зрада батьківщини і просто співучасть у військових злочинах були взаємозамінними поняттями, а покарання за зраду часто було суворіше, ніж за військові злочини.

РОЗДІЛ 3. РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКОВІ КОЛАБОРАЦІЙНІ ФОРМУВАННЯ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РР.

3.1. Дивізія СС «Варяг»

Ядро цього угруповання – вороже налаштовані щодо СРСР емігранти, які проживали в Югославії. Це були випускники кадетських корпусів, військових курсів, молодь із російської діаспори та ін. Командиром батальйону став колишній офіцер імператорської армії М. Семенов, який у армії А. Гітлера отримав чин гауптштурмфюрера.

Становлення і розвиток цього угруповання не можливо уявити без спецслужб Третього Рейху, з якими Семенов співпрацював із 1941 р. Підготовка особового складу відбувалась у рамках операції «Цеппелін» під наглядом зовнішньої розвідки нацистської Німеччини.

Керівний склад проходив вишкіл у приймально-розподільному таборі містечка Зандберг. Тут постійно жили і навчались приблизно тисяча колишніх військовослужбовців червоної армії.

Усі, хто служив, були зведені у навчальні роти, які формувались за національністю і територіальним принципом. Росіяни служили в першій роті.

На початку 1945 р. відбулося перейменування у «Каральний Добровольчий полк особливого призначення Варяг». Німецьке командування активно залучало молодь до служби, з довірою ставилось до «помічників», а штаб полку складався із російських офіцерів-білоемігрантів.

У квітні-травні того ж року згідно з наказом командування полк передано до Російської визвольної армії генерала А. Власова. Командуванню полку та бійцям урочисто вручили прапор і шеврони РВА. У складі «власівців» полк воював до капітуляції Німеччини [7; 23, с.106-108].

3.2. «Російський корпус»

Цей корпус, який був сформований з білоемігрантів, що воювали проти югославських партизан і червоної армії на боці Німеччини. Він був організований відразу після окупації нацистами Югославії у 1941 р., так як у той час на території країни жило багато колишніх білих офіцерів. Влітку 1941 р. прокотилась хвиля убивств сербськими партизанами-комуністами білоемігрантів із родинами, тому було прийнято рішення створити організацію російського корпусу для захисту емігрантського населення.

12 вересня 1941 р. генерал-майор М. Скородумов віддав наказ про формування Окремого Російського Корпусу, заздалегідь отримавши дозвіл німецького командування. Проте пізніше М. Скородумов намагався звільнити корпус з-під нацистського контролю, що потягнуло за собою конфлікт і усунення від командування. Формувати корпус продовжив інший російський емігрант Б. Штейфон.

Корпус здебільшого використовували для охорони території Югославії від партизанів Й. Тіто і боротьби з регулярними частинами червоної армії та її союзників. Взимку 1944–1945 рр. після створення РВА Б. Штейфон зустрівся із А. Власовим з метою об'єднати сили [61].

3.3. РВА

Це антирадянське збройне формування, яке воювало на боці Німеччини. Де-юре воно вважалось однією із союзних армій вермахту, але насправді підпорядковувалось йому. Також РВА формально була збройними силами Комітету визволення народів Росії (КВНР). У її складі воювало близько 200000 осіб, а за весь час існування нарукавний знак носило близько 800000 вояків, хоча багато з них не визнавались як учасники РВА.

Основними причинами виникнення такого масового руху як РВА учені називають незадоволеність більшості населення радянською владою,

відсутністю політичних свобод, прав і політикою колективізації, терором та репресіями. До цих причин слід також віднести і протиріччя з часів більшовицького перевороту 1917 р., коли низка монархічних організацій і білогвардійці у боротьбі проти СРСР вбачали реванш за невдачі громадянської війни. Для активізації діяльності й подальшого розвитку РВА А. Власов не раз зустрічався з Г. Гіммлером та іншими соратниками А. Гітлера.

У вермахті служила велика кількість радянських і російських військовослужбовців, які здебільшого дотримувалися різних цілей і ідеологій – від монархізму деяких колишніх білогвардійців, незалежності козаків в межах обіцяної Казакії до простого неприйняття сталінського режиму і бажання помститися за кривди колективізації та репресії. Незважаючи на поради фахівці з Росії та СРСР, з початку війни А. Гітлер під впливом власних расових теорій відмовлявся активно залучати російські емігрантські кола та перебіжчиків до створення російських державних структур, альтернативних сталінським.

В 1942 р. з'явилася Смоленська декларація підписана 27 грудня 1942 р. у Берліні, в якій А. Власов звертався до воїнів червоної армії вже від імені Російського комітету, який начебто розташовувався в окупованому Смоленську. 13 січня 1943 р. Російський комітет звертався до бійців, командирів червоної армії та до усього російського народу та інших народів СРСР з закликом встати на боротьбу з більшовизмом. Конкретні кроки по створенню РВА були здійснені тільки у 1944 р., коли хід війни почав складатися не на користь Німеччини. 16 вересня 1944 р. під час зустрічі А. Власова з Г. Гіммлером був остаточно узгоджений намір приступити до активного створення окремої російської армії. Наміром А. Власова було створити до літа 1945 р. принаймні 10 піхотних дивізій, один танковий полк, запасні бригади і полки, офіцерську школу, групи підтримки та авіацію.

Наступним кроком ідеологічного оформлення РВА став Празький маніфест від 14 листопада 1944 р. та створення Комітету визволення народів Росії (КВНР), який очолив А. Власов. Цей комітет, в який окрім А. Власова входили інші видатні діячі білогвардійського емігрантського руху та радянські

полонені воєначальники зробив політичну декларацію – ліквідацію сталінізму, відновлення усіх прав громадян, мир з Німеччиною та створення нової політичної системи. Таким чином, КВНР позиціонував себе, як антибільшовицький національний рух і проголосив створення національних російських збройних сил для досягнення цієї мети.

На посаді керівника КВНР Власов почав створювати штаб РВА і призначив начальником штабу генерал-майора Ф. Трухіна, а його заступником генерал-майора В. Боярського. Обидва були безумовно неординарними особистостями, талановитими полководцями з роками дійового досвіду в радянській армії. До кінця лютого 1945 р. був сформований штаб, який мав у своєму складі оперативний, розвідувальний, топографічний, шифрувальний відділи.

Був також відділ пропаганди та юридичний відділ. До штабу також включили представників духовенства з еміграції і з окупованих територій, які майже одноголосно підтримували власівський рух. Майже увесь вищий офіцерський корпус за невеликим виключенням складався з генералів, полковників та штабних офіцерів радянської армії з великим оперативним та тактичним досвідом. Різні роди військ представляли автобронетанковий, авіаційний та артилерійський відділи.

На чолі військово-повітряних сил РВА став генерал-майор В. Мальцев. Поодинокі російські льотчики вже були в підрозділах люфтваффе та Російській національній армії. Наприкінці літа 1942 р. з радянських пілотів, штурманів та бортових стрільців створили окреме льотне з'єднання. Це з'єднання розширили за рахунок інших добровольців і передали в ВПС РВА захоплені радянські літаки і почали перевчати льотчиків на використання німецької авіатехніки.

До складу РВА також включили власну офіцерську школу, яка мала піклуватися підготовкою молодших командирів, а також розвідувальну школу, де тренували розвідників та диверсантів, яких пізніше переправляли за лінію фронту.

Основою армії мала стати перша дивізія РВА (600 піхотна дивізія вермахту) під керівництвом генерал-майора С. Буняченка. З трьох дивізій, які вдалося організувати до кінця війни, перша дивізія РВА була найбільш укомплектованою та боєздатною. Її комплектування закінчилося на початку березня 1945 р. 17 січня 1945 р. почалося формування другої дивізії РВА (650 піхотна дивізія), на чолі якої став полковник, а пізніше, згідно з наказом А. Власова, генерал-майор Г. Зверев. Третю дивізію РВА (700 піхотна дивізія) очолив генерал-майор М. Шаповалов. Станом на 12 лютого ця дивізія вже мала 10000 добровольців, але була недоукомплектована і фактично не брала участі у бойових діях.

Спеціальні структури РВА вели активну інформаційну та психологічну війну на користь Німеччини на територіях, окупованих вермахтом, у концтаборах для радянських військовополонених, на заводах, де працювали викрадені радянські громадяни, а також у військах та тилу противника [22]. Як зазначав колишній білогвардійський генерал А. Денікін, «у віданні генерала Власова перебували курси пропагандистів, офіцерські та унтер-офіцерські школи, під німецьким контролем, звичайно, і випуск кількох посередніх листків та газеток протибільшовицького та про-німецького спрямування» [64; 65, с. 106-124].

3.4. РННА

Ідея створення РВННА була висунута білоемігрантом, що проживав у Берліні, радіоінженером і представником «Всеросійської фашистської партії» А. Вонсяцького С. Івановим. Взимку 1941–1942 рр. С. Іванов створив ініціативну групу з формування частин із радянських військовополонених, до складу яких входили білоемігранти – полковник К. Кроміаді, полковник І. Сахаров, граф Г. Ламсдорф, священник о. Гермоген та інші.

У березні 1942 р. Іванов мав зустріч із командувачем групи армій «Центр» фельдмаршалом Клюге та отримав дозвіл на формування російських

національних частин та набір особового складу із полонених, що перебували в тилу. Місцем формування стало селище Осінторф за 35 км від Орші. Відповідальним за проведення операції та особливим командиром став С. Іванов, помічником І. Сахаров, а комендантом штабу та за сумісництвом завідувачем відділу кадрів, стрійової та господарської частин став К. Кроміаді.

Інформація про створення «російської частини» ширилась у різноманітних російськомовних виданнях, які виходили з дозволу нацистів на окупованій частині країни. Окрім цього активно велась пропаганда серед білоемігрантів.

Особовий склад був вдягнений у радянську форму з погонами та біло-синьо-червоними кокардами, а прапором був дореволюційний біло-синьо-червоний стяг [59, с. 314-322].

3.5. Козацькі військові формування

Після закінчення спротиву козаків на південних теренах Росії у 1920-х рр. у них виникли розбіжності у політичних поглядах. Була частина тих, які сприйняли радянську владу та з патріотичних мотивів пішли в червону армію. Але значна частина все таки вступила до фашистських формувань, прагнучі помститись за розкозачення, голод і поневір'яння після громадянської війни на Дону.

Лідери емігрантських козачих утворень закордоном сподівались, що домовитись із німцями все ж вдасться на кращих умовах, ніж бандерівці та інші націоналістичні формування з народів СРСР. Колишній отаман Всевеликого Війська Донського уже в перші дні війни виступив із пропозицією долучатись до нацистських збройних формувань. Першими відгукнулись ті, хто проживав у Німеччині та окупованих нею країнах. Далі, з захопленням нових територій формувати частини почали на Дону, Кубані, Ставропіллі [42].

Кубанський козачий отаман генерал А. Шкуро, як і П. Краснов, емігрував після поразки «білого руху», в якому брав участь. У роки Другої світової війни він став групенфюрером СС. У 1944 А. Шкуро призначили командувати

резервом козацьких військ при Головному штабі військ СС, і там він вів підготовку козаків до служби в корпусі СС. У 1945 р. А. Шкуро втік на територію Австрії, але був також заарештований англійцями і виданий СРСР згідно з домовленостями на Ялтинській конференції про видачу військових злочинців та колаборантів [68].

Керівники нацистської Німеччини розглядали Південь Росії як один із центрів появи сепаратизму, а козаків і горців – як ненадійне населення для радянської влади. 21 листопада 1942 р. головнокомандуючим німецьких армій «Південь» став фельдмаршал Клейст, якого дуже вразив Південь. Але разом з тим він не раз наголошував на тому, що без колабораціонізму підкорити гірські народи неможливо. У регіоні почали діяти маріонеткові уряди та національні представництва.

З цілями об'єднання козацтва для боротьби проти «советів» Комітет по козачих справах активно рекламували як майбутнього главу козачого станово-буржуазної держави білого генерала П. Краснова. В пропагандистських колабораціоністських газетах оприлюднили листування на ім'я начальника штабу Війська Донського полковника Павлова, яке кишіло закликами до співпраці з німцями і посилення боротьби проти радянської влади під керівництвом самої нацистської Німеччини.

Найбільш активно пошук добровольців почався серед військовополонених горців, оскільки основною рушійною силою боротьби проти більшовизму вони вважали іслам – основну віру серед козаків Тереку. Тому, на думку німців, на горців варто було звернути увагу і схилити їх до співпраці.

В період окупації німецькими військами козачих територій Півдня Росії проходив другий етап формування козачих частин із місцевого населення. Ціллю і призначенням цих частин була участь у складі регулярних військ фашистської Німеччини на фронтах проти Червоної Армії, а також створення на територіях півдня опори – спеціальної агентури із козачих рядів в ще неокупованих територіях [19, с. 2-8].

В перший період німецько-радянської війни була захоплена значна кількість полонених, вороже налаштованих до комуністичних догм та ідеології тоталітаризму. Вбачаючи ці факти, Німеччиною було прийняте рішення про створення Комітету визволення народів Росії задля звільнення СРСР від більшовизму. На практиці це було брехнею, оскільки організація була тісно пов'язана із вермахтом.

До 1950-х рр. комітет мав дві течії – генерала А. Власова і Бр. Камінського. Спершу можна подумати що це були союзники, але це не так – між цими двома угрупованнями були вагомі ідеологічні суперечності [32].

Окремий козачий корпус (ОКК) – це військове угруповання, яке входило до складу Комітету визволення народів Росії. Незабаром після реорганізації корпус перейшов під командування РВА та А. Власова.

Управління корпусу:

- командир корпусу – похідний отаман генерал-майор Т. Доманов;
- 1-й особистий ад'ютант отамана – майор Трофименков;
- 2-й особистий ад'ютант отамана – есаул Решков;
- 3-й особистий ад'ютант і перекладач – есаул М. Бутлеров;
- командир взводу особистої охорони – сотник Д. Плешаков [47].

Головне управління козачих військ (ГУКВ) – було створено 31 березня 1944 року з наміром запобігти суперечкам у козачому середовищі. Його очолили генерал-лейтенант П. Краснов (начальник), генерал-лейтенант В. Науменко, полковник С. Павлов і полковник Н. Кулаков. Перші двоє – білоемігранти, інші двоє громадяни СРСР. Управління було посередником між козаками і німецьким урядом для захисту прав козаків.

В першу чергу ГУКВ займалось козаками, прибулими із СРСР, їх подальшою вербовкою на військову службу, збором козаків в частини вермахту, СД і СС для передачі у склад дивізії генерал-майора Панвіца та стройових частин «Козачого стану». Хоча сфера діяльності цього утворення зосереджувалась тільки на колишніх «підрадянських» козаках, але неофіційно

залучались в козачі частини й емігранти, що було пов'язано з проблемами комплектування [55, с. 76-96].

Основні функції організації:

- вербування до німецької армії колишніх підрадянських козаків;
- влаштування на новому місці сімей козаків, літніх людей та інвалідів;
- відбір козаків із концтаборів і з числа остарбайтерів, а також із частин

Вермахту та СС.

Додаткові функції:

- підготовка офіцерів;
- виховання підростаючого покоління;
- перевірка офіцерів і рядових на лояльність до фашистського режиму.

Розподілення відбувалось наступним чином:

1. Козаки віком від 18 до 35 років спочатку направлялись до Берліна у розпорядження Головного управління Дону, Кубані та Терека при Східному міністерстві. Звідти вони вступали на службу до 1-ї козачої кавалерійської дивізії;

2. Козаки віком від 35 до 50 років, які були придатні до проходження служби, повинні також спочатку потрапити до Головного управління для того, щоб перейти до розпорядження Козачого стану;

3. Козаки старші 50-ти років, так само як і непридатні для служби у військових частинах/поліції, направлялись у Головне управління Дону, Кубані та Тереку, а через нього у відповідні підрозділи Козачого Стану [1, с.187-196; 33].

15-й кавалерійський корпус.

Звістка про початок формування «козацької армії», та ще у складі військ СС, швидко рознеслася Європою, і всі «добровольці», що воюють на боці Німеччини і мають козацьке коріння, почали писати заяви з проханнями про свій переведення в створюваний корпус.

Вікові рамки завербованих до козацького корпусу були обмежені 45 роками для рядових козаків і 50 для офіцерів. Одну з двох дивізій корпусу

передбачалося комплектувати виключно козацькими офіцерами та під козацьким командуванням. Спочатку запис добровольців гальмувався наказом про те, що офіцерами та унтер-офіцерами можуть бути лише особи, які знають німецьку мову та німецькі статuti, хоча мало хто з козаків-емігрантів, не кажучи вже про «підрадянських», відповідав цим вимогам. Однак невдовзі завдяки зусиллям генерала П. Краснова цей наказ було скасовано, і козаків стали приймати в корпус незалежно від знання ними німецької мови. Таким чином, використання козаків на офіцерських та унтер-офіцерських посадах мало визначатися лише їхньою професійною придатністю.

Мабуть, головними труднощами у роботі нового органу було звільнення козаків з німецьких заводів і зарахування їх до нової структури. Незважаючи на розпорядження Головного управління СС про те, щоб таких робітників звільняли з виробництва, адміністрація підприємств ігнорувала його, посилаючись на накази німецького Трудового фронту. Звільнити козаків вдавалося лише після довгих суперечок з іншими відомствами.

Наприкінці 1944 р. організаційна структура та статус 1-ї козацької дивізії зазнали серйозних змін. Наказом від 4 листопада дивізію було передано на час війни до складу військ СС. Незважаючи на те, що ця передача мала загалом формально-паперовий характер, вона дозволила серйозно покращити забезпечення дивізії зброєю, технікою та автотранспортом. До вже існуючого озброєння козаки отримали кілька шестиствольних мінометів і 12 одиниць бронетехніки. В іншому ж дивізія продовжувала залишатися бойовим з'єднанням вермахту, а її кадровий склад не отримав жодних документів, що фіксували належність офіцерів та солдатів до есесівських формувань. Лише генералу фон Паннвіцу 1 лютого 1945 р. було офіційно присвоєно чин групенфюрера і генерал-лейтенанта військ СС.

Нарешті наказом від 25 лютого 1945 р. 1-у козацьку кавалерійську дивізію було перетворено на 15-й кавалерійський корпус військ СС. 1-а та 2-а бригади перейменовувалися відповідно на 1-у та 2-у козацької дивізії практично без зміни їх складу та організаційної структури. На базі 5-го Донського полку І.

Кононова почалося формування Пластунської бригади у складі двох полків з перспективою розгортання до 3-ї козацької дивізії. Формально 5-й Донський полк у складі 2-ї козацької дивізії залишився, але тільки тепер він був сформований з двох окремих дивізіонів з частин, що прибули з інших фронтів. На основі кінно-артилерійських дивізіонів у козацьких дивізіях почалося формування кінно-артилерійських полків [57, с. 76-96]

Таким чином, майже всі військові формування були утворені із колишніх білогвардійців, які розчарувались у Росії та у щойно встановленому більшовицькому режимові. Діяльність білоемігрантів закордоном, в тому числі і військова, була направлена на пошуки союзників у відновленні монархічного устрою. Власне, щоб задовольнити свої наміри, відкривались редакції газет та журналів, ширились пропагандистські заклики. Білоемігрантський рух закордоном ділився на дві течії – поразницька та оборонна, кожна з яких вбачала у німецькій армії силу, але трактувала по-різному. Одні вбачали у ній силу, що допоможе їм побороти Сталіна та тоталітарну систему, а інші вбачали у ній лише одну із сходинок на шляху до вільної Росії.

Одною із найвідоміших постатей «національно-визвольного руху» був, безперечно, очільник РОА А. Власов. Саме під його керівництвом РОА була чи не найпотужнішим колабораціоністським збройним формуванням, оскільки у її лавах воювало близько 800 000 вояків.

Що стосується військового колабораціонізму серед козаків, то найперше, на чому варто зацентувати увагу – мотив був один – помститись за всі страждання, завдані під час громадянської війни на Дону. Лише одиниці або прощали радянську владу і йшли в червону армію, або вбачали в німцях друзів і надіялись на братні стосунки між двома націями.

Отже, можна побачити, що основною причиною утворення такої великої кількості збройних формувань було те, що військовополонені не вбачали сенсу воювати далі за країну, яка забрала все у батьків, у них самих. Те саме стосувалось і козаків, які співпрацювали із нацистами – вони прагнули

відвоювати у більшовиків землі та те, що у 1920-х забрали червоноармійці.

ВИСНОВКИ

Російський військовий колабораціонізм – явище заплутане і кожен дослідник трактує його, виходячи із власної позиції. В часи СРСР про це не говорили відкрито, а з плином подій та часу вуаль знімалась і міф «савецькій народ пабедітель» поступово зникав і дослідники руйнували пил на полицях архівів, шукаючи томи справ, присвячених колаборантам.

У допоміжних силах німецької армії служили такі категорії росіян:

- 1) добровільні помічники (хіві);
- 2) служба порядку (оді);
- 3) фронтові допоміжні частини (шуму);
- 4) поліцейські та оборонні команди (гема).

До цього слід додати, що лише у 1941 р. радянська армія зазнала таких втрат:

- 3,8 млн. чол. полонених (проти 9147 німецьких солдатів та офіцерів, тобто у 415 разів менше радянських військовополонених!);
- понад 500 тисяч убитих та померлих від ран у шпиталях;
- 1,3 млн. поранених та хворих.

Майже всі військові формування були утворені із колишніх білогвардійців, які розчарувались у Росії та більшовицькому режимі. Діяльність білоемігрантів закордоном, в тому числі і військова, була направлена на пошуки союзників у відновленні монархічного устрою. Власне, щоб задовольнити свої наміри, відкривались редакції газет та журналів, ширились пропагандистські заклики. Білоемігрантський рух закордоном ділився на дві течії – поразницька та оборонна, кожна з яких вбачала у німецькій армії силу, але трактувала по-різному. Одні вбачали у ній силу, що допоможе їм перемогти Й. Сталіна та тоталітарну систему, а інші вбачали у ній лише одну із сходинок на шляху до вільної Росії.

Одною із найвідоміших постатей російського антибільшовицького визвольного руху був, безперечно, очільник РВА А. Власов. Саме під його

керівництвом РВА була чи не найпотужнішим колабораціоністським військовим формуванням, оскільки у її лавах воювало близько 800000 вояків.

Основною причиною утворення великої кількості збройних формувань було те, що їх учасники не вбачали сенсу воювати далі за країну, яка забрала все у їхніх батьків та у них самих. Те саме стосувалось і козаків, які співпрацювали із нацистами – вони прагнули відвоювати у більшовиків землі та свої привілеї, втрачені у 20-х рр. ХХ ст.

Що стосується військового колабораціонізму серед козаків, то найперше, на чому варто зацентувати увагу – мотив був один – помститись за всі страждання, завдані під час громадянської війни в Росії. Лише одиниці пробачили радянську владу і пішли в червону армію, більшість вбачала в німцях друзів і сподівалась на братні стосунки між двома націями.

На січень 1943 р. у німецьких збройних силах було сформовано 30 військових частин із козаків, від окремих сотень до полків. У 1944 р. чисельність козацьких формувань досягла 100 тисяч. Виходячи з даних статистики, можна сказати, що всі заходи, які проводились німцями за участі отаманів Краснова та Шкуро, були досить успішними. В реальності, такі цифри досягались не завжди мирно. Козачі формування в таких кількостях комплектувались трьома шляхами:

- за рахунок добровольців;
- шляхом примусової мобілізації;
- набір з військовополонених.

Поразка Німеччини у війні Другій світовій війни детермінує масову хвилю арештів, екстрадицій та судових вироків багатьом учасникам російських військових колабораційних формувань. Проте частина колаборантів зможе втекти від радянського правосуддя, збагативши історію своїми спогадами

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров К. Казачий Стан и Главное Управление Казачьих Войск в 1944 г. *Новый часовой*. 1998. № 6, 7. С. 187-196.
2. Анисимов В. Крестьянство против фашизма 1941–1945 гг.: история и психология подвига. Москва : Памятники исторической мысли, 2003. 500 с.
3. Арутюнян Ю. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Москва : Наука, 1970. 466 с.
4. Боляновський А. Росіяни як «радянські військові колабораціоністи» у 1941–1945 рр. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/09/10/144608/>
5. Бородіна Т. Стратегії поведінки місцевого населення Полтавщини під час Голокосту (1941–1943). *Голокост і сучасність*. 2017. № 1. С. 39-80.
6. Боффа Дж. История Советского Союза. Москва : Международные отношения, 1990. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941–1964 гг. 632 с.
7. «Варяги» Фюрера. Деятельность советских органов безопасности в послевоенный период по розыску и наказанию нацистских военных преступников URL: http://www.fsb.ru/fsb/history/archival_material/varyag.htm
8. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия. Москва : Советская энциклопедия, 1985. 832 с.
9. Вронська Т. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. 2008. № 11. С. 88-97.
10. Выпцан М. Крестьянство России в годы большой войны 1941–1945. Москва : Пирр. победа, 2003. 79 с.
11. Гарин И. Русский коллаборационизм во время Второй мировой. URL: <https://argumentua.com/stati/igor-garin-russkii-kollaboratsionizm-vo-vremya-vtoroi-mirovoi>

12. Гогун А., Дерейко И., Кентий А. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. Киев : Украинс. издательс. союз, 2011. 576 с.
13. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
14. Деникин А. Мировые события и русский вопрос. Париж : Издательство Союза добровольцев, 1939. 85 с.
15. Дерейко І. Колабораціонізм, поняття. *Енциклопедія історії України* / ред. В. Смолій. Київ, 2007. Т. 4. С. 528.
16. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 174 с.
17. Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. 2008. № 11. С. 252-276.
18. Жуков Д., Ковтун И. Полицаи: история, судьбы и преступления. 3-ье изд. Москва : Пятый Рим, 2016. 320 с.
19. Журавлев Е. Военно-политический коллаборационизм на Юге России в годы немецко-фашистской оккупации (1941–1943 гг.). *Вестник РУДН*. 2009. № 4. С. 2-8.
20. Загорулько М., Юденкова А. Крах плана «ольденбург». 3-е изд. Москва : Экономика, 1980. 376 с.
21. Немецко-фашистский оккупационный режим. (1941–1945 гг.). Москва : Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1965. 388 с.
22. За Родіну! За Гітлера! URL: <http://initiativenational.blogspot.com/2013/06/za-rodinu-za-hitlera.html>
23. Захаров В., Колунтаев С. Русская эмиграция в антисоветском, антисталинском движении (1930-е – 1945 гг.). *Материалы по истории Русского Освободительного Движения. Сборник статей, документов и воспоминаний*. 2-е изд. Москва, 1998. С. 106-108.

24. История Великой Отечественной войны советского союза 1941–1945 гг. В 6-ти томах. Москва : Воениздат. Т. 1. 1960. 631 с.; Т. 2. 1961. 681 с.; Т. 3. 1961. 659 с.; Т. 4. 1962. 736 с.; Т. 5. 1963. 665 с.; Т. 6. 1965. 616 с.
25. История всего. Почему русские воевали за Гитлера, 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OKaKt865ZW4>
26. Казанцев А. Третья сила. История одной попытки. Франкфурт-на-Майне : Посев, 1974. 381 с.
27. Керенский А. Передышка. *Новый журнал*. 1942. № 1. С. 5-6.
28. Кирсанов Н., Дробязко С. Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта. *Отечественная история*. 2001. С.60-75
29. Ковалёв Б. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. 10-тое изд. Великий Новгород : НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2009. 372 с.
30. Ковалёв Б. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России. 1941–1944. Москва : АСТ, 2004. 483 с.
31. Ковалёв Б. Советское законодательство о коллаборационистах в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Новгородского государственного университета*. 2009. № 51. С. 13.
32. Комитет освобождения народов России. URL: https://the-new-order-last-days-of-europe.fandom.com/ru/wiki/Комитет_освобождения_народов_России
33. Крикунов П. Казаки. Между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма. Москва : Яуза, 2005. 608 с.
34. Кримінальний Кодекс УРСР. 1934. Статті 58-1 – 58-10. URL: <https://museum.khpg.org/1162803824>
35. Кринько Е. Коллаборационизм в СССР в годы Великой Отечественной войны и его изучение в российской историографии. *Вопросы истории*. 2004. № 11. С. 153-164.
36. Кромиади К. За землю, за волю... Сан-Франциско : СБОНР: Глобус, 1980. 320 с.

37. Кудряшов С. Советский коллаборационизм в годы войны: вопросы историографии. *Проблемы истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* 1997. С. 24-32.
38. Макаров О. Коллаборационизм и сотрудничество в Великой Отечественной войне. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского.* 2011. № 3(1) С. 185–191.
39. Малиновский В. Кто он, российский коллаборационист: патриот или предатель? *Вопросы истории.* 1996. № 11-12. С. 164-166.
40. Манифест Комитета Освобождения Народов России. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/183084-manifest-komiteta-osvobozhdeniya-narodov-rossii-g-praga-14-noyabrya-1944-g#mode/inspect/page/1/zoom/4>
41. Милюков П. Правда о большевизме. *Русский патриот.* 1944. № 3(16). С. 2.
42. Мижуренко А. Отечественная война: раскол казачества. URL: https://rapsinews.ru/incident_publication/20200324/305606963.html.
43. Мифы войны. Русские коллаборационисты, которых не было. URL: <https://tsn.ua/ru/blogi/themes/politics/mify-voyny-russkie-kollaboracionisty-kotoryh-ne-bylo-922493.html>
44. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. Київ : Пошуково-вид. агентство «Кн. Пам'яті України», 1996. 568 с.
45. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). Москва : Воениздат, 1974. 388 с.
46. Орехов В. Будем достойны русского имени! *Часовой.* 1939. № 246. С. 2.
47. Отдельный казачий корпус (Третий рейх). URL: [http://wiki-org.ru/wiki/Отдельный_казачий_корпус_\(Третий_рейх\)#.D0.98.D1.81.D1.82.D0.BE.D1.80.D0.B8.D1.87.D0.B5.D1.81.D0.BA.D0.B0.D1.8F_.D0.BA.D0.B0.D0.BD.D0.B2.D0.B0](http://wiki-org.ru/wiki/Отдельный_казачий_корпус_(Третий_рейх)#.D0.98.D1.81.D1.82.D0.BE.D1.80.D0.B8.D1.87.D0.B5.D1.81.D0.BA.D0.B0.D1.8F_.D0.BA.D0.B0.D0.BD.D0.B2.D0.B0)
48. Перспективи встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2021/05/collaborationismua_web.pdf

49. Письма генерала Деникина во время Второй мировой войны (1939–1946). *Грани*. 1988. № 149. С. 130-175.
50. Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2002. 896 с.
51. Постановление ЦИК и СНК СССР от 27.07.1927 о введении в действие Положения о воинских преступлениях. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/138891-postanovlenie-tsentralnogo-ispolnitelnogo-komiteta-i-soveta-narodnyh-komissarov-soyuza-ssr-o-dopolnenii-polozheniya-o-narodnom-komissariate-po-inostrannym-delam-moskva-kreml-4-maya-1927-g>
52. ПостНаука. Коллаборационизм в СССР в годы Второй мировой войны. 2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zDmqwG6gadk>
53. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944). Київ : УДПУ ім. М.П Драгоманова, 1997. 29 с.
54. Приказ № 270 от 16 августа 1941 года Ставки Верховного Главнокомандования Красной Армии. URL: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t18/t18_103.htm
55. Пронин А. Власовцы, невозвращенцы и казачество в эмиграции: историография и источники. *Военно-исторический альманах Виктора Суворова*. 2013. № 2. С. 127-164.
56. Прянишников Б. Новопоколенцы. Мэриленд : Multilingual Typesetting, 1986. 296 с.
57. Ратушняк О. Участие в боевых действиях в годы Великой Отечественной войны на стороне Германии представителей белоэмигрантского казачества. *Russian Colonial Studies*. 2019. № 2. С. 76-96.
58. Романько О. Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941–1944. Москва : ЗАО Издательство Центрполиграф, 2014. 414 с.

59. Русская национальная народная армия. *Диверсанты Третьего рейха*. Москва : ЭКСМО, 2003. С. 314-322.
60. Семиряга М. Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй мировой войны. Москва : РОССПЭН, 2000. 864 с.
61. Скородумов М. История возникновения Русского корпуса в Сербии. URL: <https://web.archive.org/web/20130514093935/http://ricolor.org/history/as/8/>
62. Соколов Б. Оккупация. Правда и мифы. Москва : АСТ-Пресс, 2005. 300 с.
63. Телевидение Будущего. Неизвестная война. Русский коллаборационизм во Второй мировой войне, 2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Vf0BQ1НАTyI>
64. Хасс Г. Германская оккупационная политика в Ленинградской области (1941–1944 гг.). URL: <http://vivovoco.ibmh.msk.su/VV/PAPERS/HISTORY/HASS.HTM>
65. Хоффман И. Власов против Сталина. Трагедия русской освободительной армии. Москва : Астрель, 2006. 544 с.
66. Хоффман И. История власовской армии. Paris : Ymca-press, 1990. 379 с.
67. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг : Мінерал, 2005. 466 с.
68. Шкуро и Краснов: как Сталин отомстил казачьим атаманам, воевавшим за Гитлера. URL: <https://russian7.ru/post/shkuro-i-krasnov-kak-stalin-otomstil-ka/>.
69. Штрайт К. Они нам не товарищи. Вермахт и советские военнопленные в 1941–1944 гг. / пер. з нем И. Дьяконова. Москва : АНО «Русское». 480 с.
70. Штеенберг С. Генерал Власов / пер. з нем С. Дробязко, А. Колин. Москва : Эксмо, 2005. 320 с.
71. Штрик-Штрикфельдт В. Против Сталина и Гитлера. Генерал Власов и Русское Освободительное Движение. Москва : Посев, 1993. 440 с.
72. Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929. Режим доступа: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929?activeTab=undefined>

73. Dallin A. *Deutsche Herrschaft in Russland. 1941–1945.* Düsseldorf : Droste, 1981. 722 p.
74. Dean M. *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and. Ukraine, 1941–44.* New York : St. Martin's Press, 2000. 241 p.
75. Fischer G. *Soviet Opposition to Stalin. A Case Study in World War II.* Cambridge : Harvard University Press, 1952. 230 p.
76. Krausnick H. *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppen des Weltanschauungskrieges 1938–1942.* Frankfurt-am-Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 1985. 395 s.
77. Littlejohn D. *Foreign Legions of the Third Reich.* In 4 vol. San Jose : Bender, 1987. Vol. 4. 384 p.
78. Michaelis R. *Russen in der Waffen-SS.* Berlin: Michaelis, 2002. 130 s.
79. Mulligan T. P. *The politics of illusion and empire. German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943.* New York : Praeger, 1988. 206 p.
80. Munoz A.J. *Forgotten Legions: Obskure Combat Formations of the Waffen-SS.* New York: Axis Europa, 1991. 405 p.
81. Munoz A.J. *Hitler's Eastern Legions: In 2 vols.* New York: Axis Europe, 1996. Vol. 1. *The Blatic Schutzmannschaft, 1941–1945.* 138 p.
82. Munoz A.J. *Hitler's Eastern Legions: In 2 vols.* New York: Axis Europe, 1997. Vol. 2. *Osttruppen.* 62 p.
83. Munoz A.J. *The Druzhina SS Brigade: A History, 1941–1943.* New York: Axis Europe, 2000. 98 p.
84. Schulte T. *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia.* Oxford; New York : Berg, 1989. 390 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Журнал «Вартовой»

Додаток Б.

Журнал «Новий журнал»

Додаток В.

Плакат, який закликає до служби у СС

Додаток Г.

Г. Гімлер і А. Власов на сторінках пропагандистського журналу

REICHSFÜHRER HIMMLER
MOTTAR GENERAL VLASSOV

Signal

Det utvilskelege samarbeidet vorte forstyrt av sovjetiske soldater i kampen mot hitleristene, sommet stadig mer i forgrunnen. Det erklærete seg som general Vlasov, en av de mest markante personlighetene i den vesthelsjerske hærvesen og leder for den russiske befolkningsdelen som kjemper på tysk side, hadde med Reichsführer SS Himmler i møte og ble utnevnt til kommandant av alle kårer i de fritt utvalgte av hitleristene.